

СТУДІ З РАННЬОМОДЕРНОЇ ТА МОДЕРНОЇ ІСТОРІЇ

УДК 930.1:94(477.7)''15/16

DOI: 10.31558/3083-5771.2024.1.1

ПІВНІЧНЕ ПРИАЗОВ'Я В ЗАПИСКАХ ІНОЗЕМЦІВ 16 – СЕРЕДИНИ 17 ст.

Олена Отземко

Донецький національний університет імені Василя Стуса

otzemko@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3164-1148>

Researcher ID AAS-7590-2020

Olena Otzemko

Vasyl' Stus Donetsk National University

otzemko@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3164-1148>

Researcher ID AAS-7590-2020

Метою статті є аналіз інформаційних можливостей мемуарних творів іноземців щодо вивчення історії Північного Приазов'я (в кордонах України) 16 – середини 17 ст. Джерелами для дослідження послуговували записки іноземців різного походження, які перебували на території Кримського ханства, зокрема Північного Приазов'я: польського посла до Криму М. Броневського, місіонерів домініканського ордену Ж. де-Люка та Е. Д. д'Асколі, англійця Дж. Сміта, а також турецького мандрівника Е. Челебі. Застосовано такі методи: історико-хронологічний, історико-порівняльний, історико-генетичний, джерелознавчого аналізу та синтезу.

Показано особливості походження та розмаїття жанрів мемуаристики, залученої до дослідження: записки етнографічно-географічного характеру, ґрунтовані на особистих враженнях, спогадовий твір, що поєднує автобіографічні мемуари та подорожні записки, а також тревелог. Проаналізовано інформаційний потенціал мемуарних творів щодо вивчення історії Північного Приазов'я. Зазначається, що всі твори мають значно ширші географічні межі: Північне Приазов'я є одним із регіонів, якому серед інших приділено увагу. Попри те, що інформація, яка стосується регіону різного обсягу, часто уривчаста, фрагментарна, мемуари іноземців дають можливість скласти уявлення про природний світ і населення Північного Приазов'я. Акцентовано на доволі докладній картині кочового життя ногайських татар, що дає змогу уявити їхнє географічне розташування, відносини з Кримським ханством, відмінності від кримських татар, наслідки кризових змін, що сталися внаслідок розколу Ногайської Орди та переселення в Північне Причорномор'я та Приазов'я в 16 ст. Зазначається, що свідчення про українських козаків, які містять проаналізовані записки іноземців, опосередковано засвідчують їхнє сусідство з ногайськими татарами на території Північного Приазов'я.

Перспективи дослідження записок іноземців пов'язані із кваліфікованим перекладом та публікацією українською мовою, а також подальшим джерелознавчим аналізом.

Ключові слова: *Північне Приазов'я, мемуари, мандрівні записки, ногайські татари.*

The purpose of the article is to analyze the information capabilities of foreigners' memoirs on research of the history of the Northern Azov region (within the borders of Ukraine) in the 16th and mid-17th centuries. The sources for the study were the notes of foreigners of different origins who stayed in the Crimean Khanate, in particular in the Northern Azov region, namely Polish Ambassador to the Crimea M. Broniewski, Dominican missionaries J. de Luc and E. D. d'Ascoli, Englishman J. Smith, and Turkish traveler E. Celebi. The historical chronological, historical comparative, historical genetic, source analysis and synthesis methods have been used.

The author shows the peculiarities of the origin and diversity of the memoiristic genres covered by the study, i.e. ethnographic and geographical notes based on personal impressions, a memoir combining autobiographical memoirs and travel notes, and a travelogue. The information potential of memoirs for studying the history of the Northern Azov region has been analyzed. It has been noted that all the works have a much wider geographical scope, and Northern Azov region was one of the areas of focus, among others. Despite the fact that information about the region has different scope and is often sparse and fragmentary, the memoirs of foreigners give an idea of the natural world and the population of the Northern Azov region. The focus is placed on a fairly detailed picture of the nomadic life of the Nogai Tatars, which allows imagining their geographical location, relations with the Crimean Khanate, differences from the Crimean Tatars, and the consequences of the crisis changes that occurred as a result of the split of the Nogai Horde and resettlement in the Northern Black Sea and Azov regions in the 16th century. It has been noted that the evidence of Ukrainian Cossacks contained in the analyzed notes of foreigners indirectly testifies to their stay in the neighborhood with the Nogai Tatars in the Northern Azov region.

Prospects for the study of the notes of foreigners are related to qualified translation and publication in Ukrainian, as well as further source analysis.

Keywords: *Northern Azov region, memoirs, travel notes, Nogai Tatars.*

Події російсько-української війни вкотре підтвердили актуальність вивчення історії Донеччини для розуміння як минувшини нашої країни, так і сучасних політичних реалій, витoki яких приховані в цій минувшині. Північне Приазов'я, частиною якого є Донецький край, протягом тисячоліть було перехрестям шляхів, якими як у географічному, так і в історичному сенсі рухалися різні народи, що стали невід'ємним складником історії України. Перетин на цій території кордонів різних державних утворень у 16–17 ст. зумовив її втягнення до військово-політичних подій і процесів різного масштабу.

Особливість цього регіону, за яким у 16–17 ст. закріпилася назва «Дике поле», спричинила обмежену кількість джерел, зокрема письмових. З огляду на це

особливої цінності набувають свідоцтва очевидців: мандрівників, послів іноземних держав, місіонерів, які з різних причин перебували на цій або суміжних територіях.

Наукове вивчення записок іноземців зазначеного періоду пов'язане з їх перекладом і публікацією. Дослідницький характер мають вступні статті й коментарі науковців у виданнях 19 – на початку 20 ст.: І. Мурзакевича, П. Юрченка, А. Бертъе-Делагарда, Н. Дашкевича, J. Von Hammer, A. G. Bradley¹. В радянській історіографії відзначимо ґрунтовне довідково-бібліографічне видання В. Кордта, у якому подано інформацію про місця зберігання та видання записок іноземців з 9 до кінця 17 ст., історію арабської географічної літератури І. Крачковського, публікацію уривків з «Книги подорожей» Е. Челебі зі вступними статтями А. Желтякова, А. Тверитиної, В. Мавродіна². Сучасні дослідження записок іноземців мають як джерелознавчий характер, зокрема стаття М. Жарких, так і історико-літературний – узагальнююча праця Д. Наливайка³. Для розуміння особливостей мемуаристики як виду джерел особового походження, і серед іншого, мандрівних записок (тревологів), мають значення дослідження Н. Любовець, Л. Джигуна, Н. Розінкевич, теоретичні міркування авторок колективної монографії А. Rzera, D. Drewniak, K. Macedulska⁴. До дослідження залучені праці з

¹ Броневский, М. (1867). Описание Крыма / пер. И. Г. Шершеневича; прим. Н. Н. Мурзакевича. *Записки Одесского общества истории и древностей (далі ЗООИДД)*, 6, 333–367; Д'Асколи, Э. Д. (1902). Описание Черного моря и Татариин, составил доминиканец Эмиддио Дортелли д'Асколи, префект Каффы, Татариин и проч. (1634) / пер. Н. Н. Пименова, прим. А. Л. Бертъе-Делагарда. *ЗООИД*, 24, ч. 2, 89–180; *Descrittione del mar negro & della Tartaria*. Per. I. D. Emiddio Dortelli d'Ascoli, Lett. Dom.: Prefetto del Caffa, Tartaria & / предисл. Н. П. Дашкевича (1891). *Чтения в историческом обществе Нестора-летописца*, 5, ч. 3, 1–47; Де-Люк, Ж. (1879). Описание перекопских и ногайских татар, черкесов, мингрелов и грузин Жана де-Люка, монаха доминиканского ордена (1625) / пер. и предисл. П. Юрченко. *ЗООИД*, 11, ч. 3, 473–493; Bradley, A. G. (1910). Introduction, Critical and Biographical. *Smith J. Travels and Works of Capitain John Smith*. Edinbourg: John Grant, 1, I–XXVII; Çelebi, Evliya (1834). *Narrative of Travels in Europe, Asia, and Africa, in the Seventeenth Century* / trans. J. von Hammer. London: William Nicol. CO, 2.

² Кордт, В. (1926). *Чужоземні подорожі по Східній Європі до 1700 р.* Київ: З друкарні УАН; Крачковский, И. Ю. (1957). *Избранные сочинения. В 6 т. Т. 4. Арабская географическая литература*. Москва–Ленинград: Изд. АН СССР, 1957; Желтяков, А. Д., Тверитинова, А. С. (1961). Эвлия Челеби и его «Книга путешествия». *Челеби Э. Книга путешествия. Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века*. Москва: Изд. вост. лит., 1961. Вып. 1. Земли Молдавии и Украины.

³ Жарких, М. (2020). «Опис Татарії» М. Броневського: джерелознавчі спостереження. Київ. Retrieved from https://chtyvo.org.ua/authors/Zharkyykh_Mykola/Opys_Tatarii_M_Bronevskoho_dzhereloznavchi_sposterezhennia/; Наливайко, Д. (1998). *Очима Заходу: Реценція України в Західній Європі XI–XVIII ст.* Київ: Основи.

⁴ Любовець, Н. І. (2016). Новітня історіографія вітчизняної мемуаристики: до проблеми термінології та класифікації. *Українська біографістика = Biographistica ukrainica*, 13, 28–50; Джигун, Л. (2017). Літературний треволог як жанр мандрівної прози: походження та історичний розвиток. *Південний архів. Філологічні науки*, 71, 24–29; Розінкевич, Н. (2019). Жанрова

історії заселення Донеччини та Степової України, а також з історії ногайських татар у Північному Причорномор'ї¹.

Зазначенні розвідки присвячені загальній характеристиці мемуарних творів або містять оцінку їх повідомлень з окремих питань, які розглядаються в історичних працях. Отже, метою статті є аналіз інформаційних можливостей мемуарних творів іноземців щодо вивчення історії Північного Приазов'я (в кордонах України) в 16 – середині 17 ст. Як різновид джерел особового походження, ці оповідні твори відбивають враження автора про події, учасником або свідком яких він був: авторське Я «фільтрує» та інтерпретує розказане, спираючись на особистий досвід, сімейний, соціальний, культурний контексти, що вплинули на формування та життєвий шлях мемуариста². Водночас йдеться про мемуарні твори іноземців: вони буквально потрапляли в «інший світ», який часто кардинально відрізнявся від їхнього попереднього досвіду. У такій мемуаристиці багато описів місцин, народів, країн, спогади супроводжуються історичними екскурсами, діалогами з людьми, що зустрічаються в різних ситуаціях, вигадками та анекдотами. З іншого боку, записки іноземців «щедріші на реалії повсякденного життя народу, на деталі його побуту, звичаїв, обрядів, психології тощо», навіть їхні помилки можуть бути джерелом цінних відомостей³.

Джерелами для дослідження послуговували записки іноземців різного походження, які перебували на території Кримського ханства, зокрема Північного Приазов'я, в 16 – середині 17 ст.: польського посла до Криму Мартина Броневського⁴, місіонерів домініканського ордену Жана де-Люка (Джованні да Лукка)⁵ та Еміддіо Дортеллі д'Асколі⁶, англійця Джона Сміта⁷, а також турецького манд-

специфіка творів мандрівної літератури. *Закарпатські філологічні студії*, 2, вип. 7, 144–148; Rzepa, A., Drewniak, D., Macedulska, K. (2018). *The self and the world: Aspects of the aesthetics and politics of contemporary North American literary memoir by women*. Poznań: Adam Mickiewicz University Press.

¹ Пірко, В. О. (2003). *Заселення Донеччини у XVI–XVIII ст.* Донецьк: Східний вид. дім; Пірко, В. О. (2004). *Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI–XVIII ст.* Донецьк: Східний видавничий дім; Грибовський, В. (2011). Землеробство і седентаризація у кочовницькому соціумі: випадок причорноморських ногайців. *Україна в Центральній-Східній Європі*, 11, 167–190; Грибовський, В. (2004). Формування локальної групи причорноморських ногайців у XVI–XVII ст. *Україна в Центральній-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*, 4, 279–306; Бачинська О. et al. (2016). *Лицарі Дикого Поля. Плугом і мушкетом: Український шлях до Чорного моря*. Харків: КСД.

² Любовець, 36; Rzepa, A. et al., 10.

³ Rzepa, A. et al., 58; Наливайко, 6.

⁴ Броневский, 333–367.

⁵ Де-Люк, 473–493.

⁶ Д'Асколі, 89–180; *Descrittione del mar negro & della Tartaria*, 1–47.

⁷ Smith, J. (1910). *The travels, adventures, and observations of Captain John Smith, in Europe, Asia, Africke, and America. Smith J. Travels and Works of Captain John Smith*. Edinbourg: John Grant, 2, 821–880.

рівника Евлії Челебі¹. Їх склад демонструє різноманітність і гнучкість мемуарного жанру.

Твори М. Броневського, Жана де-Люка та Е. Дортеллі д'Асколі відобразили інформацію та враження, накопичені протягом перебування на території Кримського ханства. Мартин Броневський як посол польського короля Стефана Баторія перебував у Криму в 1578 і 1579 рр. Метою посольства було стримати Кримське ханство від нападів на землі Речі Посполитої і залучити його до війни проти Московського царства. Твір було написано буквально «за гарячим слідом» у 1579 р.² Домініканські ченці Жан де-Люк та Е. Дортеллі д'Асколі у 1620–30-ті роки перебували на території Кримського ханства із місіонерськими цілями: навернення в католицизм татар і черкесів. Попри обмаль відомостей про їхню діяльність, із твору д'Асколі відомо, що він десять років «належав до префектури міста Кафи і Татарії» та, як і Жан де-Люк, мав можливість мандрувати різними територіями ханства. Твір д'Асколі написаний у 1634 р., Жана де-Люка приблизно у 1625 р. Обидва автори згадують один одного як компаньйона в місіонерській діяльності³.

Зазначені твори відбивають тенденції розвитку європейської літератури 16–17 ст. По-перше, це бурхливий розвиток мемуаротворчості, який виявився у розквіті різних жанрів: описи мандрівок, місій, щоденники, мемуари тощо. По-друге, раціональний і щирий (не зарозумілий) інтерес до інших народів, їхніх звичаїв та способу життя, притаманний гуманістичній культурі, що зумовило появу творів «людинознавчо-етнографічного характеру», які поєднували географічний та етнографічний опис зі враженнями та емоціями автора⁴. Це виявляється не тільки у назвах записок («Описання» Татарії, ... Чорного моря, ... перекопських і ногайських татар), а у з метою їх створення, про які повідомляють автори. Зокрема, М. Броневський у посвяті польському королю писав: «...задовільнити [...] бажання Вашої Величності дослідити іноземні народи, їх звичаї у мирний і воєнний час, їх закони та географічне розташування їхніх земель». Майже п'ятдесят років потому схожі думки висловив д'Асколі: «Допитливість і жадоба до знання властиві людині, як будь-кому відомо. [...] ...іноді однаково бажано узнати про властивості та звичаї місцин і людей, і тим сильніше, чим вони менше відомі та більше віддалені від нас. ...я [...] вважав не зайвим задовільнити допитливість бажаючих мати відомості про вищезгадані країни (Тата-

¹ Celebi, E. (1834). *Narrative of Travels in Europe, Asia, and Africa, in the Seventeenth Century* / Trans. J. von Hammer. London: William Nicol. CO, 2; Челеби, Э. (2008). *Книга путешествия. Крым и сопредельные области. (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века)*. Симферополь: «ДОЛЯ».

² Броневский, 333–367.

³ Де-Люк, 473–493; Д'Асколи, 89–180.

⁴ Наливайко, 93–94.

рія – авт.) і тому написав цю книгу». Жан де-Люк, заявляючи про бажання повно та докладно описати Татарію, наголошує, що викладе «тільки те, що бачив на власні очі»¹.

«Описанню...» М. Броневського притаманна ще одна особливість ренесансних записок про південь Східної Європи: застаріла антична ономастика. Автор часто покликається на Страбона, використовує Птолемея, Плінія. У творах першої половини 17 ст. «квазінаукова класична ерудиція» практично зникає, що підтверджують записки де-Люка та д'Асколі².

Спогади англійця Дж. Сміта, написані на схилі життя, є поєднанням автобіографічних мемуарів з мандрівними записками: автор докладно розповів про своє життя від народження, родину, описав подорожі різними континентами³. Дж. Сміт, засновник першої англійської колонії в Північній Америці, один з «батьків американської нації», в молодості як найманець встиг взяти участь у війнах на території Європи. У 1602 р. потрапив у турецький полон, був відправлений до ногайських татар у Східне Приазов'я в районі р. Кубань. 1603 року Сміт втік з полону та, повертаючись до Європи, перетнув територію України, зокрема Північне Приазов'я. Відтак побував в Африці, у 1607 р. вирушив до Америки. Твір Дж. Сміта недостатньо досліджений, принаймні щодо його свідчень про українські землі, частину з яких він запозичив із подорожніх записок Г. Рубрука⁴.

Твір Е. Челебі – класичний тревелог (мандрівні записки), що ґрунтується на хронотопі шляху, тобто переміщенні автора в географічному просторі й часі. Для тревелогів 15–17 ст. характерне прагнення автора подати якомога більше детальної географічної та етнографічної інформації про побачене. З іншого боку, «Книга подорожей» належить до популярної й сталої мусульманської літературної традиції опису подорожей, яка бере свій початок із 10 ст.⁵. У мандрах теренами Європи та Азії, що тривали майже півстоліття (1631–1678) Челебі, зокрема, побував на території України, Кримського ханства, навіть долучився до облоги захопленої запорозькими козаками фортеці Азов військами кримського хана у 1641–1642 рр.

З 16 ст. на території Північного Приазов'я сходилися кордони Великого князівства Литовського, після 1569 р. – Речі Посполитої (фактично землі Вольностей Війська Запорозького), Московського царства та Кримського ханства. Сіверський Донець став неофіційним кордоном між Московщиною та Кримським ханством. На тривалий час за його лівобережжям закріпилася назва «москов-

¹ Броневский, 367; Д'Асколи, 95–96; Де-Люк, 474.

² Броневский, 333–367; Наливайко, 152.

³ Smith, 821–880.

⁴ Наливайко, 174–175.

⁵ Celebi, 2; Джигун, 26; Розінкевич, 145–148; Крачковский, 624–631.

ська» сторона, а за правобережжям – «кримська»¹. До середини 16 ст. Північне Причорномор'я та Приазов'я займали кримські та ногайські татари. Після походів українських козаків у пониззя Дніпра в 50-х рр. 16 ст. кримські татари відійшли за Перекоп. У другій половині 16 ст., після розпаду Ногайської орди на Великих і Малих ногаїв, останні перейшли під зверхність кримського хана й розселилися у Приазов'ї та Причорномор'ї, прикривши з півночі Кримське ханство. Татарські улуси, особливо взимку, переважно кочували у приморській смузі Приазов'я, водночас територія Середнього Подінців'я була фактично безлюдним степом, своєрідною санітарною зоною між Московською державою й татарськими кочовищами, за якою закріпилася назва «Дике поле» або «Поле»².

З огляду на сказане вище в записках іноземців, залучених до дослідження, можна виокремити кілька сюжетів, які стосуються саме Північного Приазов'я. Це передусім відомості природно-географічного характеру. М. Броневський подає описання Азовського моря (Меотійське болото), а також Приазовського степу: «материк, що лежить за Очаковом і Дніпром [...], обмежений із заходу Дніпром, з півночі Доном, зі сходу Меотійським озером і Таврійським півостровом...; за Перекопом до фортеці Оссова (Азов), що лежить на Дону, надзвичайно просторий, родючий та усюди рівний; ...майже всі Перекопські та азовські татари випасають свої стада й залишаються там літо й осінь. Материк цей..., [...] має у довжину більше 100 миль...»³. Де-Люк цю рівнинну й «дуже прохолодну» територію між Дунаєм і Меотидою (Азовським морем) називає Мала Татарія: вона межує з Московщиною, малоросією (так в тексті – *авт.*), країною Черкесів і являє собою «просторі гарні пасовища. Дуже багато водиться в них худоби, диких коней, волків, лисиць, оленів...»⁴. Інформацію де-Люка про погодні умови підтверджують подорожні записки Евлії Челебі, який Приазовський степ називає «степ Хейхату», «поле Кипчак». Восени 1641 р. Челебі повертався після невдалої облоги Азова разом з військом кримського хана до Криму: «такий сильний мороз, що всі мусульманські воїни думали, що не витримають його, і завдяки цьому прикладу дізналися, що степ Хейхату такий же немилосердний, як Чорне море». Челебі пише, що військо перетнуло річки Sud (Молочна), Mus (Міус, Кальміус? – *авт.*), останню перепливали з великими труднощами через холодну пору року, «вдягнувши всю зброю в шкіряні чохла». Через те, що випав сніг «на три лікті завглибшки», декілька днів ночували в снігу⁵.

В усіх зазначених авторів знаходимо сюжети різного обсягу, але схожого змісту про ногайських татар. Усі наголошують на відмінностях у зовнішності та

¹ Пірко (2004), 12; Пірко (2003), 8–9.

² Пірко (2004), 13; Пірко (2003), 7; Бачинська О. et al., 171–175.

³ Броневський, 349, 352.

⁴ Де-Люк, 485, 486, 488.

⁵ Çelebi, 64–65.

способі життя між татарами кримськими та ногайськими. Д'Асколі навіть буде свою розповідь про ногайців на порівнянні з татарами кримськими. Як пише де-Люк: «Вони – народ украй грубий, кочовий і дикий»¹. Зовні ногайці повновиді, з великою головою, пласким обличчям, приплюснутим носом, маленькими ледве помітними очима, але з дуже гострим зором. Мають довгий тулуб і короткі ноги, тому, коли стоять на землі, вони низькі на зріст, а верхи здаються велетнями. Втім ці особливості зовнішності поступово слабшають у міру того, як ногайці рідняться з кримськими татарами. Особливо це помітно по їхніх «князях», що «народжуються від прекрасних черкешенок»².

У ногайських татар немає міст, вони постійно кочують степом, окремими таборами, що мають своїх «начальників» (беї, теміри, мурзи). Випасаючи величезні стада, вони живуть у кибитках, вкритих повстю, що ставлять на повозки, запряжені волами. За словами д'Асколі, «іноді повозки з'їжджаються в такій кількості, що виглядають як дуже велике місто» (схожі враження знаходимо в мемуарах Й. Барбаро, який спостерігав татарську орду в районі Тани (Азова) двома століттями раніше)³.

Через те, що ногайці, на відміну від кримських татар не мали землеробства, в них майже не було хлібних продуктів. Як пише д'Асколі, серед простонароддя чимало таких, хто ніколи не їв хліба, є і такі, що не знають, що таке хліб, утім вони здатні доволі тривалий час переносити голод. Їхньою основною їжею було м'ясо, молоко та продукти з нього. За свідченнями Дж. Сміта, молоко зберігають у шкіряних бурдюках, «і це не загрожує їх здоровим шлункам»⁴. Як зазначає В. Грибовський, у 16 – першій третині 17 ст. у ногайців помітно зменшилася вага землеробства. З одного боку, Причорноморські та Приазовські степи були просторими та зручними для кочування, проте через активну діяльність козаків склалися несприятливі умови не тільки для землеробства, але й для повноцінного функціонування кочівницької економіки. Тож ногайці були змушені пристосовуватися до наявних ризиків: кочували більш рухливим способом, використовували переважно малі нерозібрані кибитки, встановлені на повозці, про що йдеться у згаданих джерелах⁵.

Де-Люк і Челебі зазначають відмінності ногайців в одязі: вони одягаються у шкіри тварин і не носять рубаш, одяг із суконної матерії – це розкіш, доступна лише багатіям. Дж. Сміт описав цей одяг: «простий татарин носить чорну овечу

¹ Д'Асколі, 130; Де-Люк, 486.

² Д'Асколі, 130; Де-Люк, 487.

³ Броневский, 357; Де-Люк, 485–486, 488; Smith, 856; Д'Асколі, 130–131; Йосафат, Барбаро (1971). Путешествие в Тану. *Барбаро и Контарини о России. К истории итало-русских связей в XV в.* / подгот. Е. Ч. Скржинская. Ленинград: Наука, 148.

⁴ Де-Люк, 485–487; Д'Асколі, 130; Smith, 857.

⁵ Грибовський (2011), 171–173; Грибовський (2014), 286–288.

шкуру на спині, а дві ноги прив'язані до шиї; інші дві – навколо поясу. Другою шкірою прикрито груди, і ноги, прив'язані таким же чином позаду; ще дві шкіри служать йому для штанів; на голові маленька шапочка з чорної повсті; вони використовують дуже багато цієї повсті для килимів, постільної білизни...»¹.

Де-Люк, записки якого містять доволі великий сюжет про ногайців, подає описання їхніх шлюбних, поховальних звичаїв, покарання крадіїв (на відміну від кримських татар, їх не страчували, а обертали в рабів). Окрім кочового скотарства, ногайці були вправними мисливцями, а також займалися обмінною торгівлею з турецькими та вірменськими купцями, хоча останні намагалися оминати їхню країну через труднощі та небезпеку пересування². Де-Люк також звертає увагу на те, що хоча ногайці «магометани, но не дотримуються правил своєї релігії: не постяться, не збираються на молитву; ...магометанські богослови не живуть з ними через те, що не можуть звикнути до їхнього способу життя». Схожі думки висловлює Е. Челебі: «Ногайський народ порівняно з татарами не відрізняє дозволеного від забороненого»³.

Водночас ногайці були дуже міцними, витривалими та вправними воїнами. Доволі чисельне військо, очолюване ногайськими князями, часто залучалося до династичних війн у Кримському ханстві. Одну з таких війн описав д'Асколі⁴. Загалом Кримське ханство за допомогою ногайців посилювало свій військовий потенціал, войовничі причорноморські кочовики захищали північні кордони ханства і стримували землеробську колонізацію степу⁵.

Отже, зазначені мемуарні твори за умови врахування особистісних характеристик їхніх авторів надають доволі повне уявлення про татарське (ногайське) населення Північного Приазов'я в 16 – середині 17 ст. Проаналізовані джерела загалом відобразили наслідки кризових змін у житті ногайських татар: пошук нових територій після розколу Ногайської Орди, скорочення території кочування внаслідок просування землеробської колонізації з півночі та активізації діяльності запорізького козацтва у першій половині 17 ст., що призвело до руйнування традиційного кочового господарства, збільшення ролі військової справи, перетворення «полювання за ясиром» на специфічну господарську галузь та головне джерело прибутку⁶.

Зазначимо ще один сюжет, наявний в усіх мемуарних творах – українське козацтво. Загалом на тлі збільшення інтересу до України та резонансу, що викликали війни українських козаків із турками й татарами, це було характерним

¹ Де-Люк, 487; Smith, 856; Челеби, 26.

² Де-Люк, 486–487; Д'Асколі, 114.

³ Де-Люк, 485; Челеби, 26.

⁴ Д'Асколі, 108–113; Де-Люк, 485.

⁵ Грибовський (2014), 287.

⁶ Грибовський (2014), 284–288.

для літературної україністики цього періоду¹. Доволі промовисті згадки про козаків знаходимо у М. Броневського: «Татари ці дуже бояться наших Низових козаків, так названих від того, що плавають в ладях вниз по ріці ... та роблять на них несподівані та сильні напади». Козаків на своєму шляху з полону згадує Дж. Сміт, про їх участь у династичних війнах у Кримському ханстві пише д'Асколі, особливо багато інформації про козаків у мандрівних записках Евлії Челебі². Ці згадки не мають прямої прив'язки до Північного Приазов'я, але дослідження В. Пірка, які спираються на різноманітні джерела, довели, що на середину 17 ст. практично все Північне Приазов'я опинилося під контролем Запорізької Січі³. Тож згадки про козаків у записках іноземців опосередковано засвідчують їхнє сусідство з ногайськими татарами.

Отже, Північне Приазов'я 16 – середині 17 ст. привернуло увагу різних за походженням іноземних мемуаристів, перебування яких на цій та суміжних територіях було спричинене різними обставинами: посольська місія, місіонерська діяльність католицької церкви, потрапляння до полону, людська допитливість. Таке розмаїття демонструє зацікавленість цим регіоном, попри те, що він вважався окраїною Європи, а також його важливу роль у військово-політичних процесах різного масштабу. Твори іноземців демонструють гнучкість мемуарного жанру: записки етнографічно-географічного характеру, ґрунтовані на особистих враженнях, тревелог, а також спогадовий твір, що поєднує автобіографічні мемуари та подорожні записки.

Усі проаналізовані твори мають значно ширші географічні межі: Північне Приазов'я є одним із регіонів, якому серед інших приділено увагу. Попри те, що інформація про регіон різного обсягу, часто уривчаста, фрагментарна, мемуари іноземців дають можливість скласти уявлення про природний світ і населення Північного Приазов'я, зокрема ногайських татар: їхнє географічне розташування, відносини з Кримським ханством, відмінності від кримських татар. Відомості про побут і господарську діяльність ногайців свідчать про негативні наслідки переселення у Північне Причорномор'я та Приазов'я після розколу Ногайської Орди. Згадки про українських козаків, що містять проаналізовані записки іноземців, опосередковано засвідчують їхнє сусідство з ногайськими татарами на території Північного Приазов'я.

Перспективи дослідження записок іноземців зазначеного періоду пов'язані із кваліфікованим перекладом і публікацією українською мовою, а також подальшим джерелознавчим аналізом.

¹ Наливайко, 153.

² Броневский, 338; Smith, 866–868; Д'Асколі, 108–113; Челеби, Э. (1961). *Книга путешествия. Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века*. Москва: Изд. вост. лит. Вып. 1. Земли Молдави и Украины.

³ Пірко (2003), 19; Пірко (2004), 22.

References

Bachynska, O., Vintskovskyi, T., Hrybovskyi, V., Dianova, N., Domanovskyi, A., Maiorov, M., ... & Shyshko, O. Lytsari Dykoho Polia (2016). *Pluhom i mushketom: Ukrain-skyi shliakh do Chornoho moria* [Knights of the Wild Field. With a plow and a musket: The Ukrainian way to the Black Sea]. Kharkiv [in Ukrainian].

Barbaro, I. (1971). *Puteshestvye v Tanu. Barbaro y Kontaryny o Rossyy. K ystoryy ytalorusskykh svyazei v XV v.* [Barbaro and Contarini about Russia. To the history of Italian-Russian relations in the XV cent.] / podhot. E. Ch. Skrzhynskaia. Leningrad: Nauka, 136–160.

Bradley, A. G. (1910). Introduction, Critical and Biographical. *Smith J. Travels and Works of Captain John Smith*. Edinbourg: John Grant, P. 1, I–XXVII [in English].

Bronevskii, M. (1867). Opisanie Krimea / per. I. G. Shershenevicha; prim. N. N. Murza-kevicha [Description of Crimea]. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostei (ZOOID)*, 6, 333–367 [in Russian].

D'Askoli, E. D. (1902). *Opisanie Chernogo morya i Tatarii, sostavil dominikanets Emiddio Dortelli d'Askoli, prefekt Kaffi, Tatarii i proch. (1634)* / per. N. N. Pimenova; prim. A. L. Berte-Delagarda [Description of the Black Sea and Tartary, compiled by the Dominican Emiddio Dortelli d'Ascoli, prefect of Caffa, Tartary, etc.]. *ZOOID*, 24, P. 2, 89–180 [in Russian].

Descrittione del mar negro & della Tartaria (1891). Per. I. D. Emiddio Dortelli d'Ascoli, Lett. Dom.: Prefetto del Caffa, Tartaria, & c. 1634 / Predisl. N. P. Dashkevicha. *Chteniya v istoricheskom obshchestve Nestora-letopistsa*, 5, P. 3, 1–47 [in Latin].

De-Lyuk, Zh. (1879). *Opisanie perekopskikh i nogaiskikh tatar, cherkesov, mingrelov i gruzin Zhana de-Lyuka, monakha dominikanskogo ordena (1625)* / per. i predisl. P. Yurchenko [Description of the Perekop and Nogai Tatars, Circassians, Mingrelians and Georgians by Jean de Luc, a monk of the Dominican Order]. *ZOOID*, 11, P. 3, 473–493 [in Russian].

Dzhyhun, L. (2017). Literaturnyi treveloh yak zhanr mandrivnoi prozy: pokhodzhennia ta istorychnyi rozvytok [Literary travelogue as a genre of traveling prose: origin and historical development]. *Pivdennyi arkhiv. Filolohichni nauky*, (71), 24–29. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pafn_2017_71_5 [in Ukrainian].

Çelebi, E. (1834). *Narrative of Travels in Europe, Asia, and Africa, in the Seventeenth Century* / trans. J. von Hammer. (Vol. 2). London: William Nicol. CO [in English].

Chelebi, E. (1961). *Kniga puteshestviya. Izvlecheniya iz sochineniya turetskogo pute-shestvennika XVII veka* [Travel book. Extracts from the writings of a 17th century Turkish traveler]. Moskva: Izd. vost. lit. Vip. 1. Zemli Moldavi i Ukraini [in Russian].

Hrybovskyi, V. (2004). Formuvannia lokalnoi hrupy prychnomorskykh nohaysiv u XVI–XVII st. [The formation of a local group of Black Sea Nogais in the XVI–XVII centuries]. *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi (z naidavnishykh chasiv do kintsia XVIII st.)*, 4, 279–306 [in Ukrainian].

Hrybovskyi, V. (2011). Zemlerobstvo i sedentaryzatsiia u kochovnytskomu sotsiumi: vypadok prychnomorskykh nohaysiv [Agriculture and Sedentarization in the Nomadic

Socium: The Case of the Black Sea Nogay]. *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi*, 11, 167–190 [in Ukrainian].

Kordt, V. (1926). *Chuzhozemni podorozhi po Skhidnii Yevropi do 1700 r.* [Foreign travels in Eastern Europe until 1700]. Kyiv: Z drukarni UAN [in Ukrainian].

Krachkovskii, Y. Yu. (1957). *Yzbrannue sochyneniya. V 6 t. T. 4. Arabskaia heohrafy-cheskaia lyteratura* [Arabic geographic literature]. Moskva-Lenynhrad: Yzd. AN SSSR [in Russian].

Liubovets, N. (2016). Novitnia istoriohrafiiia vitchyznianoï memuarystyky: do problemy terminolohii ta klasyfikatsii [The latest historiography of domestic memoirs: to problems of terminology and classification]. *Ukrainska biohrafistyka = Biographistica Ukrainica*, 13, 28–50 [in Ukrainian].

Nalyvaiko, D. S. (1998). *Ochyma Zakhodu: Retseptsiia Ukrainy v Zakhidnii Yevropi XI–XVIII st.* [The eyes of the West: Reception of Ukraine in Western Europe XI–XVIII centuries]. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].

Pirko, V. O. (2004). *Zaselennia Donechchyny u XVI–XVIII st.* [Settlement of Donetsk region in the XVI–XVIII cent.]. Donetsk: Skhidnyi vyd. Dim [in Ukrainian].

Pirko, V. O. (2003). *Zaselennia i hospodarske osvoïennia Stepovoi Ukrainy v XVI–XVIII st.* [Settlement and economic development of Steppe Ukraine in the XVI–XVIII centuries]. Donetsk: Skhidnyi vydavnychi dim [in Ukrainian].

Rozinkevych, N. (2019). Zhanrova spetsyfika tvoriv mandrivnoi literatury [Genre characteristics of travel literature]. *Zakarpatski filolohichni studii*, 7, P. 2, 144–148 [in Ukrainian].

Rzepa, A., Drewniak, D., Macedulska, K. (2018). *The self and the world: Aspects of the aesthetics and politics of contemporary North American literary memoir by women.* Poznań: Adam Mickiewicz University Press [in English].

Zharkyykh, M. (2020). «Opys Tatarii» M. Bronevskoho: dzhereloznavchi sposterezhennia [«Description of Tataria» by M. Bronevsky: source studies]. Kyiv. Retrieved from https://chtyvo.org.ua/authors/Zharkyykh_Mykola/Opys_Tatarii_M_Bronevskoho_dzhereloznavchi_sposterezhennia/ [in Ukrainian].